

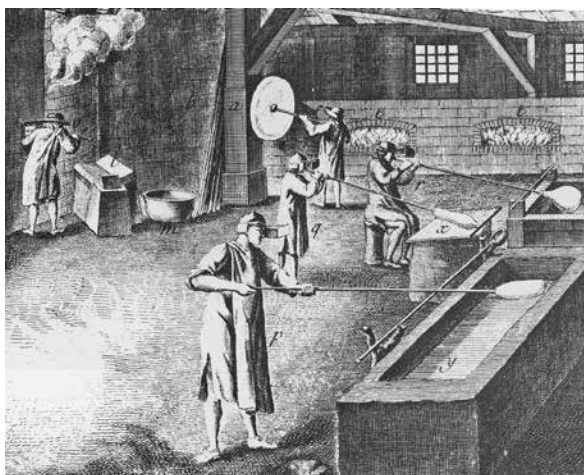
STRÖMBÄCKS GLASBRUK

– FRÅN STORMIGA FÖRSÖK TILL FRAMGÅNGSRIK EPOK

Filosofie doktor Kjell Söderberg, som varit lärare vid Strömbäcks folkhögskola, berättar om hur två stormiga försök med glastillverkning i Strömbäck ledde till en framgångsrik glasbruksepok.

På 1700-talet inleddes i Sverige en period av intensiva försök att på olika sätt ta till vara och utveckla landets resurser. Ett led i denna strävan var inrättandet 1739 av ett särskilt ämbetsverk, Manufakturkontoret, i syfte att få igång inhemsk produktion av olika slag. För detta krävdes i många fall invandring av yrkesskickliga personer. Glastillverkning hade startats i Sverige redan på 1500-talet. Det handlade till stor del om lyxproduktion för hovets och de högre ståndens räkning med hjälp av tyska och italienska mästare. Med ökande brist på vedråvara i södra Sverige kom med tiden allt fler järn- och glasbruk att lokaliseras till skogrika trakter längre norrut.

I Västerbotten hade landshövding Gabriel Gyllengrip, sedan sitt tillträde 1733, arbetat hårt för länets utveckling genom bland annat olika försök att anlägga manufakturer. Men antalet misslyckanden blev besvärande många och landshövdingen alltmera trängd mellan påstötningar från myndigheter i Stockholm och länsbornas ”mindre åtrå till nya verks anläggande” (Olofsson 1974:469). I motsats till dessa fick två korta och stormiga försök med glastillverkning i Strömbäck en framgångsrik fortsättning.



Första försöket 1748–1755. Ströms glasbruk

År 1747 ansökte lagmannen, Olof Malmerfeldt i Umeå, om tillstånd för ett glasbruk i socknen. Bland motiven framhölls att det inte fanns några järnbruk i närheten och överflöd av skog samt ”nog tillgång på sådana stenarter, som till allehanda glas äro tjänliga.” (Steckzén 1981:243) Syftet var ”mer på landets fattige inbyggares sysselsättande och förtjänst än på hans enskilda vinning och förmån”. (Ibid., s. 243) Den 26 februari 1748 beviljade Kungl. Maj:t ansökan och den



Låg lockpokal i glas. Etsat monogram och ranka.



Ballongflaska i grönt glas.

23 juli ingicks ett avtal mellan Malmerfeldt och fyra bönder om förvärv av mark för det nya glasbruket, Norrlands första, vid Ströms vattudrag, mindre än två mil sydöst om Umeå. Platsen var väl vald med skyddad hamn för frakt av råvaror och färdigvaror, god tillgång på ved och lämplig lera samt vattenkraft för att driva kvarn och stamp.

Redan följande år fanns hundra steg från stranden av Västerfjärden en hytta med imponerande ytmått på ca 46x18x12 meter invändigt försedd med erforderliga ugnar för glastillverkning, därtill magasin, smedja, stallar, fähus och flera bostadshus m.m. Teknisk ledare var Christian Fillion, en företagsam glasblåsare och hyttmästare från Mainz, som kommit till Sverige 1737 och som, sedan han fått kännedom om Malmerfeldts planer, ställt sin sakkunskap till dennes förfogande. Sommaren 1750 skickades han till kontinenten för att skaffa kunnigt folk – en resa som blev rik på strapatser, långvarig och mycket dyr. I Böhmen blev han t.ex. fångslad av myndigheterna som även förbjöd fackarbetare att utvandra. Återkomsten till Strömbäck, med fyra glasblåsargesäller och fyra lärlingar, dröjde till 12 mars 1751 och kostade uppdragsgivarna 15 000 daler kopparmynt.

Trots att allt var klart för igångsättning gjorde sig Fillion emellertid ingen brådska, vilket kan ha berott på att han själv önskat arrendera bruket. Den 3 juli kom man igång, men flera smältningar misslyckades, vilket skyllades på Fillions slarv. När Malmerfeldt i slutet av månaden infann sig i Strömbäck visade det sig att Fillions skötsel av bruket varit mycket bristfällig. Då han dessutom hade svårt att redovisa vad han använt alla pengarna till, ledde detta till rättegång och till att Fillion avskedades.

Malmerfeldts problem med att få till stånd en fungerande verksamhet på bruket, fortsatte emellertid. Själv vistades han långa tider i Stockholm, bl.a. som

medlem av adelsståndet vid 1751–52 års riksdag. Nya motgångar och svårigheter dök ständigt upp. Allvarligast var produktionsstoppen beroende på utbrända glasugnar och det missnöje detta gav upphov till bland de arbetslösa utländska arbetarna. Sommaren 1752 skickade de en skrivelse till kungen där de bad om hjälp att få lämna Strömbäck och flytta till ett bättre glasbruk. De hävdade att löften om utlovad ersättning för uppoffringar de gjort för att komma till Umeå och om att få en katolsk präst inte infriats. Som ansedd ämbetsman var detta givetvis besvärande för Malmerfeldt. Enligt honom var deras slösaktiga leverne orsak till deras situation. Hans ansökan till Kungl. Maj:t om katolsk präst hade för övrigt inte besvarats. Vid en process inför rådhusrätten i Umeå anklagade han i stället dem i 30 åtalpunkter för bl.a. fylleri, slagsmål, sabbatsbrott m.m. Innan detta avgjorts rymde i december fyra av dem till Sandö glasbruk där den tidigare avskedade Fillion anställdes. En bitter Malmerfeldt anklagade i ytterligare processer denne för att otillåtet ha lockat dessa från Strömbäck.

En ny ugn togs i bruk i Strömbäck den 4 december 1752. Denna visade sig hålla bättre än de två föregående och den klarade en relativt omfattande produktion fram till den 8 november 1753. Tillverkningen utgjordes till stora delar av grönt fönsterglas, som hade säker avsättning, men även av många sorters enkla bruksföremål, särskilt buteljer och flaskor i olika storlekar. Enbart under den nämnda perioden blåstes 10 751 flaskor, som rymde 2/3 stop (ca 0,86 liter). Trots att bruket fick en mer ordnad ledning under direktören Per Fallander, drabbades man nu av ett helt års stillestånd. Som orsak anfördes brist på ved, men svårigheter att få fram råvaror för glasframställningen torde även ha inverkat. Då ett nytt stopp inträffade den 15 mars 1755 av liknande orsaker, hade bruket sedan starten i juli 1751 varit igång i endast ett år och nio månader.



Potpourriurna i vitt flussglas.



Hytta vid Strömbäcks glasbruk.

Förlusterna var enbart under åren 1753–55 hela 23 990 daler kopparmynt. Ägarnas tålmod och vilja att satsa ytterligare var nu uttömda och bruket lades ner. Ännu ett manufaktur försök i Västerbotten hade fått ett snöpligt slut. Men drömmen om glastillverkning i Strömbäck fanns kvar – hos Christian Fillion.

Andra försöket 1773–79. Strömbäcks glasbruk

Efter att ha blivit avskedad från Strömbäck hade således Fillion 1752 anställts som den förste hyttmästaren vid det nystartade Sandö glasbruk, med bl.a. ansvar för rekryteringen till det nya verket. Fyra år senare blev han hyttmästare vid fönsterglasbruket Hurdal verk i södra Norge. Han hyste uppenbarligen storslagna planer på att som expert på glastillverkning bli ägare och chef för en ny anläggning i Strömbäck. År 1770 återvände han till Sverige och sökte de följande åren övertyga kommerskollegium i Stockholm om sina utomordentliga kunskaper ifråga om glastillverkning. Han påstod bl.a. att han kände till en ny metod att göra spegelglas genom gjutning i stället för blåsning och att han hade stöd av starka finansiärer. Fillion beviljades ett lån ur manufaktur fonden på 24 000

daler kopparmynt, och en snabb återuppbyggnad av glasbruket i Strömbäck kom till stånd. Den nya hyttan låg väster om Strömbäcken några hundra meter från den tidigare. År 1773 beviljades privilegium för spegel- och taffelglastillverkning.

Så länge pengarna räckte ingav verksamheten förtroende och Fillion gavs goda vitsord. Efter ett par år tog dessa slut och en ansökan om ett nytt lån på inte mindre än 150 000 daler kopparmynt skickades till Kungl. Maj:t. Kommerskollegium avstyrkte eftersom Fillion inte uppfyllt tidigare åtaganden. När det sedan avslöjades att de prov på spegelglas som lämnats in, inte framstälts genom gjutning utan på vanligt sätt genom blåsning, fick förtroendet för honom självfallet en allvarlig knäck. Men Fillion var inte den som gav upp. Tillsammans med kompanjonen, stadsfiskal N. A. Thräne i Stockholm, lämnade han in en utförlig försvarsskrift där de bland annat hänvisade till att de varit tvungna anlägga en glasugn eftersom medel för ett gjuteri saknats. Den nya ansökan var avsedd för en utvidgning av driften till såväl gjuteri som slip- och polerverk. Genom ett skickligt utformat tillägg förklarade man sig dock beredda att nöja sig med halva summan om Kungl. Maj:t fann den ansökta för hög. En





Bägare av renässanstyp på fot med påklippta glasknoppar.

halverad summa skulle räcka till ett slip- och polerverk med vars hjälp man skulle kunna framställa spegelglas genom blåsning.

Övrigt nog gick argumenteringen hem hos höga vederbörande och Kungl. Maj:t beviljade i september 1776 ett lån på 72 000 daler kopparmynt. Men till beslutet fogades denna gång att alla rekvisitioner av medel skulle prövas av landshövdingen. Dennes granskning av verksamheten i Strömbäck blev emellertid mycket kritisk och utmynnade i ”att Fillion ej var värd det förtroende, som i så rikt mått kom honom till del” (Steckzén 1981:251). Det hårda omdömet tycks dock inte ha haft någon verkan eftersom stora summor fortsatte att betalas ut. Landshövdingen uppmanades i stället att hjälpa Fillion och Thräne i deras verksamhet. Efterhand visade det sig att Thräne använt en del av pengarna i egna trassliga affärer. Sedan dessutom ett fartyg med råvaror till bruket förläst började Kommerskollegium fatta misstankar angående brukets ekonomi och genomförde en inventering 1778. Resultatet ledde till beslut om kvarstad och driftens avstannande. Den hetlevrade Fillion skrev inlagor till Kungl. Maj:t där han påstod sig kunna betala tillbaka hela lånet inom en nära framtid om bara resterande del av lånet betalades ut. Men när landshövdingen avslöjade att de glasskivor Fillion uppvisat för Kommerskollegium inte var tillverkade i Strömbäck utan inköpta i Stockholm torde förtroendet för honom ha nått sitt slut. Den 4 september 1779 såldes bruket på auktion för 18 000 daler kopparmynt.

Även andra försöket hade därmed havererat, trots omfattande statligt stöd och flera skickliga glasblåsare som Fillion lyckats värva. Det har hävdats att skulden för misslyckandet inte enbart kan läggas på honom. Strömbäck var ur många synpunkter knappast rätta platsen för en spegelglasfabrik och saknade dessutom erforderlig ekonomisk grund. Klart är att Fillion var

en kontroversiell person, anklagad för oegentligheter i många olika sammanhang och inblandad i åtskilliga rättsliga affärer. Men han var utan tvekan kunnig och initiativrik och spelade en viktig roll för tillkomsten av glastillverkning såväl i Strömbäck som på många andra ställen i Sverige och Norge, inte minst genom de många skickliga utländska glasarbetare han lockade hit.

Hundraårig glasbruksepok 1780–1879

Strömbäcks glasbruk köptes av lantränmästare Anders Nessler men såldes kort efteråt vidare till regementsbokhållare A. D. Qvist. Tillsammans med ytterligare två delägare bildade denne ett konsortium, som i juli 1780 fick nya och utvidgade privilegier för tillverkning av ”både finare och grövre glas av vad namn de vara må, varunder så kallat kristallglas även inbegripes” (Steckzén 1981:253). Då de inte lyckades göra verksamheten lönsam ledde det 1787 till ännu en försäljning, denna gång till firman Esberg och Grahn. Året därpå brann hyttan. En ny uppfördes nära stranden av Västerfjärden där smedjan fortfarande står kvar.

År 1790 ändrades namnet till *Åberg och Grahn* då en av långivarna, Zakris Åberg, inträdde i firman. Med de nya ägarna fick bruket en kompetent och långsiktigt stabil ledning. Flera åtgärder vidtogs för att göra driften lönsam, t.ex. utförliga arbetsinstruktioner, ackordsarbeten samt att hyttmästare och bokhållare hade noggrann kontroll över arbetet. 1790-talet blev, trots svårigheter och tillfälliga bakslag, inledning till en lång period där Strömbäcks glasbruk överraskade med djärva satsningar och framgångar. Vedförsörjningen fortsatte emellertid att skapa problem, i synnerhet under perioden 1794–97, då den gav upphov till häftiga rättstvister med brukspatron Pauli på Olofsfors bruk. En tvist som vanns av Strömbäck.

1800-talets inledande decennier blev en blomstringstid för Strömbäcks glasbruk. Handelshuset Åberg och



Grön glasflaska med sigill SB GB Strömbäcks glasbruk.

Grahn, som var brukets ägare till 1843, ägde bland annat flera sågverk, skeppsbyggerier vid Umeälven samt Hörnefors järnbruk. Sistnämnda utgjorde tillsammans med Strömbäck egen bruksförsamling åren 1792–1861. Redan i mitten av 1790-talet fanns planer på tillverkning av slipat och graverat hushålls- och prydnadsglas av hög kvalitet i konkurrens med bl.a. ärevördiga Kungsholms glasbruk, Sveriges äldsta. Att denna satsning blev framgångsrik förklaras i hög grad av de lyckade rekryteringarna av framstående glasslipare som Ferdinand Opitz från Böhmen och Moses Jakobsson från Karlsruhe. Glasvaror fraktades på egna fartyg till Stockholm, där Moses Jakobsson och andra fackmän från Strömbäck på beställning utförde gravyrer och slipningar i Strömbäcks glasbruks bod på Skeppsbron. Inte oväntat ogillades detta av Kungsholms glasbruk som, återopande sina privilegier från 1676, inledde en rättegång mot Strömbäck, som i sin tur hänvisade till privilegier från 1780. Kommerskollegium ställde sig helt på Strömbäcks sida och domen den 30 juni 1803 gick även den i Strömbäcks favör.

Verksamheten i Stockholm fortsatte och även konkurrensen med Kungsholms glasbruk, inte minst sedan detta överraskande köpts av Moses Jakobsson år 1804. Bruket hade emellertid sedan länge stora ekonomiska problem inte enbart på grund av ökad konkurrens utan även för det allt svårare problemet att skaffa ved till rimligt pris. År 1815 lyckade Jakobsson, som ett sista desperat försök att rädda bruket, förmå Opitz att mot mycket god ersättning åta sig föreståndarskapet på Kungsholms bruk för en tid av tre år. Men till lycka för Strömbäck drabbades detta glasbruk samma år av konkurs och nedläggning.

Efter kort tid i Stockholm återvände Opitz och sonen Johannes till Strömbäck och ett fortsatt framgångsrikt konstnärligt arbete. Hans kanske förnämsta skapelser är den s.k. Cronstedt-pokalen,

en gåva från Umeås borgerskap till befälhavaren över trupperna i Västerbotten för att denne lyckats förhindra att Umeå plundrades och brändes i samband med ryssarnas ockupation i mars 1809. De vita (ofärgade) glasföremålen, som slipitades/graverades, var t.ex. vattenkaraffiner, brännvins- och vinglas. Tillsammans med benvitt och blått glas är dessa glassorter de som tilldragit sig störst uppmärksamhet och gjort Strömbäck känt för sitt kvalitativt högtstående glas. Det benvita och blå glaslet framställdes dock i mycket begränsad omfattning och med långa intervaller.

Tillverkningen av slipat och graverat glas fortsatte även efter Opitz död 1826 men minskade och försvann nästan helt efter 1840-talets slut, då sonen Johannes lämnat Strömbäck. År 1828 arbetade endast en av åtta glasblåsare med tillverkning av vitt glas, föremål som t.ex. schatull, flaskor, karaffiner, ljusformar, saltkar, urglas och apoteksglas. Övriga sju glasblåsare gjorde grönt glas främst fönsterglas men även mjölbunkar, drickskrus, nattpottor buteljer och stop etc.

Efter konkurs för handelshuset Åberg och Grahn, blev Reinhold Meuller år 1843 ny ägare och brukspatron. Växlande konjunkturer och konkurrens från andra norrländska glasbruk som Skönvik, Sandö, Långvik och kanske i synnerhet nystartade Ytterstfors i Byske, hade då tidvis inneburit kännbara nedgångar i verksamheten. Utvecklingen vände emellertid åter uppåt vid mitten av århundradet, vilket bl.a. framgår av storleken på arbetsstyrkan. År 1835 uppges den ha bestått av fyrtiotre personer och år 1853 av nittiotre. Tio respektive fyrtiosju av dessa var barn under 15 år. Antalet mantalsskrivna i Strömbäck år 1850 var 133 och fem år senare 144.

Hösten 1853 drabbades Strömbäck av kolera. Den 3 november anlände skonaren Ceres till hamnen i Strömbäck, som vanligt medförande förnödenheter på återresan från Stockholm dit den fraktat glasvaror. Trots



Kruthorn i blått glas.



Ljustakar i glas med inblåst blå glasmassa.



Kägelformad glaskaraff med propp.

vetskapen om att det sedan i augusti fanns kolerasmitta i huvudstaden vidtogs inga försiktighetsåtgärder vid lossningen. Under de följande veckorna dog tjugotre människor i det lilla samhället. De begravdes skyndsamt på en tallhed några hundra meter nordväst om bruket, där kolerakyrkogården i dag minner om den tragiska händelsen. Även om koleraepidemin naturligtvis var ett mycket hårt slag mot verksamheten vid bruket återgick dock livet så småningom till det normala.

År 1855 blev brukspatronen på Dalkarlså, Erik Häggström ny ägare. Ekonomin präglades av god aktivitet och produkterna fann avsättning bland annat genom kringresande försäljare på olika platser i landet. På Skeppsbron i Stockholm fungerade grosshandelsfirman J. H. Menck som agent. Denna levererade även ansevära mängder varor som brukets fartygsflotta, skonerna Ceres, Strömbäck och Neptun samt galeaserna Sankt Olof och Tre bröder, medförde när de återvände till Strömbäck efter att ha lossat sina laster av i huvudsak fönsterglas.

De planer som funnits på att utvidga bruket och driva det i större skala med finare glassorter realiserades aldrig. Från att ha haft en mycket blandad tillverkning tvingades Strömbäck, liksom övriga svenska glasbruk

under 1800-talet, till ökad specialisering på en huvudprodukt. I Strömbäcks fall fönsterglas, vilket vid århundradets mitt dominerade nästan helt. Trots detta blev det på 1870-talet allt svårare att möta en hårdnande konkurrens från andra tillverkare. Strömbäcksglasets gröna färgton torde ha ökat svårigheterna. Material för tillverkning av färglöst glas ställde sig kostsamt och investeringar i modernare och mer rationella metoder framstod sannolikt som alltför riskabla. En successivt minskande efterfrågan med åtföljande neddragningar av produktionen ledde därför till det oundvikliga, att verksamheten avstannade för gott år 1879, nära 130 år efter lagman Malmerfeldts och hyttmästare Fillions första stormiga försök med glastillverkning i Strömbäck.

Sedan 1955 bedriver Strömbäcks folkhögskola en omfattande verksamhet på det gamla bruksområdet.

Kjell Söderberg

soderberg.k@telia.com

Tips för den som vill gå vidare: En Google-sökning på "Strömbäcks glasbruk" ger många fina exempel på strömbäcksglas. Likaså Tidskriften *Västerbotten* 3/1971. Även den tillgänglig på nätet.

Otryckta källor

Från Strömbäcks glasbruks arkiv finns två volymer i Merlo arkiv, Sundsvall. En mapp med 76 handlingar från åren 1748–1884, bestående av brev, lagfarter, privilegier, resolutioner, yttranden, protokollsutdrag etc. samt en avräkningsbok för år 1875. I Folkrelsearkivet i Umeå finns ett memorial från 1818, smältjournaler 1865–66 och en kopiebok från 1875–78. I Kommerskollegiums arkiv i Riksarkivet finns bl a periodvis detaljerade rapporter angående tillverkningen.

Litteratur

Fogelberg, T. 1968. *Sandö glasbruk 1750–1928*, Sundsvall.

Fogelberg, T. 1988. *Wanderungen Deutscher Glashüttenleute und Schwedens Glasindustrie*, Växjö.

Herlitz-Geselius, A-M, "Strömbäck Ett norrländskt glasbruk", *Antik & Auktion* 1978:7–8.

Johnson, A., 2011. *Garpar, gipskatter och svartkallar. Invandrarna som byggde Sverige*, Stockholm.

Liedgren, R., 1954. "Strömbäcks glasbruk", *Fatabuven*.

Lindqvist, B., "Sturska glasblåsare – tidiga utposter", *Signum* 9–10/1987.

Lundgren, I., "Strömbäcks glasbruk", Skriften *Strömbäck*, Umeå 1967.

Nisbeth, Å., "Christian Fillion och Ferdinand Opiz", Tidskriften *Västerbotten* 3/1971.

Nisbeth, Å., "Slipat, ritat och ordinärt glas", Tidskriften *Västerbotten* 3/1971.

Nordström, O., *Glasbruk och hyttor i Sverige 1555–1985*. Smålands museums skriftserie nr 2, 1986.

Olofsson, S.I., 1974. *Övre Norrlands historia III*, Umeå.

Steckzén, B., 1981. *Umeå stads historia 1588–1888*, Facsimileutgåva, Umeå.